

***El País Valenciano* de Joan Fuster en el context de la col·lecció “Guías de España” d’Edicions Destino¹**

Daniel P. Grau
Departament de Traducció i Comunicació
Universitat Jaume I

1. Introducció

Les relacions entre l’espai i la identitat en l’àmbit de la producció textual ens fan pensar, tot d’una, en la literatura de viatges. Els llibres relacionats amb els viatges són quasi tan antics com l’escriptura mateixa, tot i que, també és cert, fins al principi del segle XX aquest tipus de literatura havia estat considerada un gènere menor. A banda d’això, resulta extremadament complex establir-ne una definició, o marcar unes fronteres que delimitin el gènere. Els textos generats al voltant del viatge poden tenir objectius molt diversos, des de l’extrem de la descripció totalment detallada i realista d’un viatge i del territori corresponent fins a la narració completament ficcional, amb els diferents estadis d’hibridació que puguem imaginar. Els contextos, les estratègies i els gèneres del discurs poden resultar, així mateix, molt variats. Convé, doncs, reflexionar mínimament sobre el gènere —o el subgènere— que ens ocupa: en aquest cas, el que podríem classificar sota l’etiqueta de “guia d’autor”,² que ens servirà per a identificar les obres que formen part de la col·lecció “Guías de España” d’Edicions Destino —i, per extensió, aquesta manera d’entendre el gènere.

Sobre el concepte de gènere en el discurs literari són fonamentals i ben conegudes les reflexions teòriques de Dominique Maingueneau. Si ens centrem en la relació entre literatura i territori, trobo molt suggeridores les aportacions d’Enric Bou, que analitza la ciutat —o el nucli de població com a referent més genèric— com a element constitutiu en l’àmbit literari: en determinades expressions literàries, l’espai deixa de ser un contenidor inert per a esdevenir un agent de significació i constituir-se en un autèntic agent provocador de sentits. Atès el nostre camp d’estudi més concret, convindrà introduir les característiques de les guies de viatge i els llibres de viatges, dos subgèneres entre la descripció geogràfica i la literatura, amb multitud d’exemples en els quals domina, com acabo d’apuntar, l’hibridisme.

Les guies de viatge són llibres informatius per a tot aquell que prepara un viatge a terra desconeguda, amb una descripció de les característiques i dades útils del país que es vol visitar: adreces, horaris de mitjans de transport, recomanacions gastronòmiques, apunts estadístics, etc. L’autor d’una guia queda en segon pla, per la qual cosa no és estrany trobar-ne algunes que se’ns presenten sense signar o sota l’empara d’una editorial o d’una institució, com si es tractés d’una elaboració estrictament tècnica, ja sigui feta de forma individual o col·lectiva.

D’altra banda, els llibres de viatges tenen molta més potencialitat de creativitat estètica. En aquests, la personalitat del viatger —de l’autor— i les circumstàncies del periple estan sempre presents. Algunes vegades, el principal és l’argument del viatge, més fins i tot que les terres visitades, per la qual cosa es poden incorporar elements de ficció sense que el lector els consideri impropis del gènere. Altres vegades, el viatge té

---

¹ Aquest treball s’ha fet en el marc dels projectes d’investigació “Retòrica constructivista: discursos de la identitat” (MINECO: FFI 2013-40934-R) i “Funcions educatives de la literatura” (UJI: P1·1B2015-62).

² Faig servir aquest terme en paral·lel a altres que estan tan en voga, com ara “cuina d’autor” o “vi d’autor”. En aquests termes hi ha una voluntat de posar l’accent en les característiques específiques que cada autor individual aporta a la seva disciplina.

com a finalitat conèixer i descriure terres, països i llocs diversos. En aquest cas, la descripció del territori, a mesura que el descobreix el protagonista —l'autor, novament—, guanya presència. Però no importa solament el que es descriu sinó com es descriu des del punt de vista artístic, literari. La qualitat discursiva és primordial i per això alguns llibres de viatges i els seus autors poden acabar ocupant un espai en el cànon literari de la llengua en la qual estan redactats o fins i tot en el de la literatura universal.

El que jo denomino “guies d'autor” tendeixen a situar-se en un ampli espai intermedi: sense defugir les obligacions de descripció pròpies de les guies de viatge —o algunes de les obligacions, segons els casos, els gustos o les prioritats de cadascun—, cada autor va incorporant-hi elements característics de la seva dicció, amb la qual cosa es reforça la seva presència i s'individualitza la seva aportació al gènere.

La intenció d'aquest article és examinar la contribució de Joan Fuster a la més representativa de les col·leccions de guies turístiques publicades a l'Estat espanyol durant el franquisme. Joan Fuster (Sueca, 1922-1992) és considerat l'assagista català més important del segle XX. El reconeixement de la seva vàlua intel·lectual i de la qualitat de les seves aportacions literàries és gairebé unànime en l'àmbit acadèmic i la seva obra i la seva figura han merescut l'interès de nombrosos investigadors. Una bona part dels seus llibres continuen reeditant-se i tenen una presència editorial meritòria, malgrat que ja han transcorregut més de vint anys des de la seva mort i malgrat que l'àmbit genèric de la seva producció —que podríem situar en l'ampli i de vegades eteri espai de la no-ficció i la literatura d'idees— no és actualment el més propici per a l'èxit comercial.

L'obra de Joan Fuster constitueix una de les aportacions intel·lectuals més suggestives produïdes al País Valencià, amb una projecció no gens menyspreable envers l'àmbit cultural espanyol, sobretot, inicialment, a partir de l'impacte de les seves col·laboracions en premsa o de la traducció a l'espanyol d'alguns dels seus llibres més significatius però també d'obres com *El País Valencià*, en què centro la meua anàlisi.

2. Les “guies d'autor”: la col·lecció “Guías de España”

Els especialistes solen situar el germen del turisme contemporani cap als primers anys del segle XVIII, amb l'aparició del *grand tour*, un fenomen profundament elitista propi dels aristòcrates britànics. Tanmateix, la concepció del turisme evoluciona profundament i és a partir del període de creixement econòmic sostingut que es dona a Europa després de la Segona Guerra Mundial que podem començar a parlar ja de turisme de masses. Els enormes progressos en productivitat permeten disminuir els costos de producció, augmentar els salaris i reduir l'horari laboral. Per tant, millora el nivell de vida i augmenta el temps lliure. Així mateix, la concentració urbana s'incrementa de manera exponencial i amb això creix el desig d'evasió, de fugir de les ciutats.

És en aquest context de transformació del turisme que hem de situar l'aparició de les grans col·leccions de guies turístiques. A l'Estat espanyol, des de les institucions públiques o des de l'àmbit privat comencen a fer-se operacions per a fomentar una activitat econòmica que reportava tants ingressos, molts en forma de divises. Entre aquestes operacions, el sector editorial també va fer la seva contribució a l'esforç col·lectiu. Les guies turístiques van intentar mostrar als ciutadans de dins i de fora de l'estat les bondats d'un territori que intentava recuperar-se del drama de la Guerra Civil.

Hi ha, certament, antecedents que es podrien remuntar fins al primer terç del segle XVIII, quan les guies de forasters —publicacions semioficials anuals, entre l'almanac i la informació turística— comencen a publicar-se. Més tard, a mesura que augmenta

l'atractiu turístic de l'Estat espanyol, creix el mercat editorial i aquest tipus de publicacions va generalitzant-se, amb una modificació de formats i d'objectius, com demostren els reculls bibliogràfics de María del Mar Serrano i Carlos García-Romeral o, en l'àmbit més estrictament valencià, el de Rafael Solaz.

De les diferents col·leccions que es publiquen a l'Estat espanyol durant el segle XX, té un interès especial, pel tarannà que pren, la col·lecció “Guías de España” d'Edicions Destino,³ que s'inicia el 1943 —tot i que, com observarem una mica més endavant, cal parlar d'aquesta data amb prevenció— i arriba fins al 1977. Abasta, doncs, més de trenta anys, que se solapen quasi totalment amb el període de la dictadura franquista i la primera transició, cosa que, d'alguna manera, influeix en determinades característiques de la col·lecció. Són 16 guies, en 17 volums —*Castilla la Vieja*, de Dionisio Ridruejo, es presenta en dos volums— heterogènies i homogènies alhora. Heterogènies per la llista d'autors —només Josep Pla repeteix i escriu tres guies— i per la transformació del territori i de la societat espanyola al llarg dels més de trenta anys al·ludits, però homogènies des de dos punts de vista primordials: d'una banda, el material, l'estrictament tècnic, amb una edició acuradíssima, de gran qualitat i amb un complement gràfic molt remarcable, i, de l'altra, l'intel·lectual, el que té a veure amb la concepció literària del projecte, una concepció que determinarà, de manera òbvia, l'elecció dels col·laboradors.

La llista de guies és la següent: Josep Pla, *Guía de la Costa Brava* (1943); Josep Pla, *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza* (1950); Carles Soldevila, *Guía de Barcelona* (1951); Pío Baroja, *El País Vasco* (1953); Juan Antonio Cabezas, *Madrid* (1954); Carlos Martínez-Barbeito, *Galicia* (1957); José María Pemán, *Andalucía* (1958); Josep Pla, *Cataluña* (1961); Joan Fuster, *El País Valenciano* (1962); Gaspar Gómez de la Serna, *Castilla la Nueva* (1964); Claudio de la Torre, *Gran Canaria, Fuerteventura y Lanzarote* (1966); Alfredo Reyes Darias, *Tenerife, La Palma, La Gomera, El Hierro* (1969); Dolores Medio, *Asturias* (1971); Josevicente Mateo, *Murcia* (1971); Dionisio Ridruejo, *Castilla la Vieja* 1/2 (1973/1974), i Santiago Lorén, *Aragón* (1977).

Com veiem, el que resulta clarament heterogènia és la distribució geogràfica de les guies. Hem de recordar que durant el període en què s'editen, l'Estat espanyol es troba dividit en 50 províncies agrupades en 15 regions. Aquesta organització territorial, però, no té un reflex exacte en la distribució que presenten les “Guías de España”. Sigui per motius històrics, per motius editorials o, senzillament, per les característiques dels autors a què s'encarreguen, les guies es reorganitzen de la forma següent: una guia inicial que podríem qualificar de comarcal⁴ —la que Pla dedica a la Costa Brava—; dues guies ciutadanes —Barcelona i Madrid—; dues guies provincials —les corresponents a les dues províncies canàries—, una guia supraregional —i supraestatal, atès que *El País Vasco*, de Baroja, inclou el conjunt de les set províncies basques, amb Iparralde i Navarra—, i les altres deu amb una distribució regional. Cal tenir en compte, però, que si mirem les guies des de la divisió actual, només sis d'aquestes regions coincideixen amb les actuals comunitats autònomes: les Illes Balears —malgrat que el títol de la guia no fa servir aquesta denominació—, Catalunya, el País Valencià, Galícia, Astúries i Aragó. Les altres mantenen l'agrupació preconstitucional: Castella la Nova, Castella la Vella i Múrcia —amb les províncies de Múrcia i Albacete. Una distribució complexa —però, sens dubte, interessant— que pot semblar fins i tot arbitrària si no

³ Fernando Arroyo fa una magnífica anàlisi d'aquesta col·lecció des del punt de vista de la seva disciplina, la geografia. La meua aproximació, en canvi, respon als paràmetres de l'anàlisi del discurs.

⁴ No faig servir aquí el terme comarcal referit a la divisió territorial catalana. En aquest cas concret, la Costa Brava inclou el litoral de les comarques de la Selva, el Baix Empordà i l'Alt Empordà, és a dir, el litoral de la província de Girona.

considerem altres òptiques que vagin més enllà de les estrictament geogràfiques. Hem de consignar, a més a més, que queden sense guia Extremadura i Lleó.

Cal subratllar que les tres primeres guies inclouen en el títol l'expressió "Guía de", que desapareix en el de totes les altres. En canvi, aquestes tres guies inicials encara no duen el nom de la col·lecció. És com si, malgrat que sí que tenen unitat respecte al disseny dels llibres, Edicions Destino encara no hagués decidit constituir-ne una col·lecció o, si havia pensat a constituir-la, encara no n'hagués decidit l'abast —tornaré sobre aquest aspecte una mica més endavant. És a partir de la quarta guia, la de Pío Baroja, que en la portadella s'inclou la denominació de la col·lecció, seguida pel títol del llibre, títol que es repetirà en la portada, en la coberta i en la sobrecoberta. No deixa de resultar colpidor que la denominació "Guías de España" es faci servir per primera vegada en l'única guia, la del País Basc, que, com he comentat, *surt* d'Espanya per *visitar* el País Basc francès. També cal fer notar que les guies de Josep Pla i Carles Soldevila incorporaran el nom de la col·lecció en la portadella a partir de la quarta edició de la *Guía de la Costa Brava* (1955), de la segona edició de *Mallorca, Menorca e Ibiza* (1962) i de la tercera edició de *Barcelona* (1964). Així mateix, mantindran el títol amb el "Guía de" durant les primeres edicions però s'hi eliminarà posteriorment: seran *Mallorca, Menorca e Ibiza* a partir de la segona edició al·ludida (1962), *Costa Brava* a partir de la cinquena i *Barcelona* a partir de la tercera, totes dues de 1964. Podem afirmar, doncs, que, en certa manera, és la incorporació d'*El País Vasco* el que marca el pas a una voluntat d'ampliar l'abast editorial fins a concebre el conjunt de llibres —els publicats en aquell moment i els futurs— com una vertadera col·lecció.

Des del punt de vista formal, els llibres tenen unes dimensions de 22 × 17 centímetres, amb enquadernació amb tapes dures folrades amb tela vermella i sobrecoberta amb solapes.⁵ L'ornamentació de la tela és de Ricard Giralt Miracle i la major part de les sobrecobertes van signades per Frederic Lloveras, considerat un dels millors aquarel·listes catalans de la postguerra, la qual cosa dóna a la col·lecció una gran homogeneïtat estètica. Lloveras anirà fent noves il·lustracions per a algunes edicions, que actualitzaran la imatge general del territori tractat a partir de la incorporació de nous motius, però mantindrà sempre la unitat en el tractament de la imatge. Hi trobarem la pinzellada àgil i la transparència típiques de l'aquarel·la, amb un predomini dels tons freds —el blau intens dels cels i dels mars dominen els paisatges— amb l'excepció, potser, de *Cataluña* i sobretot dels dos volums de *Castilla la Vieja*, en què Lloveras es decantarà pels tons càlids.

Totes les guies estan il·lustrades amb nombrosíssimes fotografies, sempre en blanc i negre. Els primers anys, aquest material provindrà de diferents autors —professionals o aficionats— o fins i tot d'arxius fotogràfics. En guies posteriors, o fins i tot en les reedicions de les primeres guies, Destino encarregarà, generalment a un únic fotògraf, el reportatge de la guia: Francesc Català-Roca, Ramon Dimas, Raimon Camprubí i Josip Ciganovic seran els fotògrafs que signaran la majoria del material gràfic. D'aquesta manera també la il·lustració tindrà un to més unitari, amb una clara predilecció pel que podríem anomenar —en la mateixa línia terminològica apuntada més amunt— "fotografia d'autor".

Les guies van acompanyades d'una sèrie de mapes anecdòtics dibuixats i un mapa general a escala, fora de text. En la pàgina de crèdits de cada guia se'ns dóna una llista de les persones que hi han col·laborat (fotògrafs, dibuixants, dissenyadors...). En les

⁵ Com a mínim alguns títols de la col·lecció —entre els quals hi ha *El País Valenciano*— es van publicar també amb una enquadernació pretesament més luxosa, en simil de pell, així mateix vermella. L'interior del llibre, però, coincideix totalment en totes dues presentacions.

pàgines finals, hi trobem un índex de noms —que, segons l'edició, inclou només topònims o també antropònims—, un índex d'il·lustracions, un índex general i un colofó amb la informació tècnica dels responsables de la impressió i el dia en què es va acabar d'imprimir cada edició —només *Murcia* i *Aragón* no duen colofó.

Els llibres s'imprimeixen, a més a més, sobre bons papers, d'un gramatge elevat. Són compaginats amb la família tipogràfica Baskerville (dissenyada per John Baskerville el 1757), una tipografia amb serifs de la més pura tradició neoclàssica anglesa, adequada per a una lectura continuada. Defugen, excepte en els índexs de noms, els cossos molt petits típics d'obres de consulta —alguns tipus de guies de viatge sí que en fan servir, justament perquè no estan pensades per a una lectura continuada, sinó per a lectures puntuals amb la intenció de localitzar determinades informacions concretes. “Guías de España” tampoc no fa servir la negreta ni, habitualment, abreviacions, més enllà de les molt usuals. Tot i que les dues primeres edicions de la *Guía de la Costa Brava* no arriben a les 400 pàgines, la majoria de les guies superen les 500 —algunes fins i tot les 600— i pesen més d'un quilogram.

Com podem observar, tant per les dimensions com pel tipus d'edició, no són precisament llibres de butxaca. Dificilment podem pensar que siguin llibres per a dur damunt mentre s'està visitant una catedral o com a complement del banyador i del parasol quan es va a la platja. Tampoc el preu de les guies i, sobretot, l'estil dels autors, fa intuir una munió de turistes fent cua a la porta d'una llibreria per adquirir-les. Són llibres pensats per a llegir a casa, en la tranquil·litat de la biblioteca o al costat de la xemeneia.

És amb aquest objectiu, em sembla, que els responsables d'Edicions Destino aniran escollint els autors que escriuran les diferents guies. I una vegada escollits, la sensació que s'extreu d'una visió conjunta de la col·lecció és que Destino no devia donar gaires directrius als seus autors. Jo diria que els autors tenen bastant llibertat per a establir els paràmetres de la seva col·laboració. I això, vist des del resultat final, encara fa més excepcional i més atractiva la col·lecció. El que des de Destino sembla que volen són, per damunt de tot, bons escriptors, bons assagistes, concretament. No dic que la manca de directrius sigui una decisió preconcebuda de l'editorial. Crec que més aviat degué ser una forma d'actuar a partir dels primers autors escollits, tots consagrats i amb molta experiència: la majoria ja havien publicat materials de la mateixa tipologia —o de qualsevol de les tipologies incloses en la literatura de viatges— abans d'acabar la redacció de la guia sobre el territori que se'ls assigna. Potser la gran excepció en aquest sentit és Joan Fuster, a qui, fins a la publicació de la seva aportació a la col·lecció “Guías de España”, se li coneixen ben pocs textos d'aquesta temàtica.⁶ Hi ha un breu text, en la solapa posterior de la sobrecoberta de la guia *Cataluña*, de Josep Pla, que em sembla que pot confirmar, en certa manera, aquestes apreciacions generals sobre la col·lecció. El text, que va encapçalat amb el títol “Guías de España”, és de 1961, quan la col·lecció ja estava del tot consolidada, i va seguit de la llista de títols publicats:

⁶ Certament, hi ha una sèrie de col·laboracions seves en aquesta línia temàtica en la revista *Destino* que apareixen abans de la publicació d'*El País Valenciano*, però que més aviat hauríem de considerar el resultat, a manera d'aprofitament crematístic previ, dels viatges preparatoris per a la guia. Les seves primeres col·laboracions en *Destino* són del 1959 com a crític literari, en la secció “Libros catalanes”, que ell mateix inaugura. Segons el que indiquen Carles Geli i Josep Maria Huertas (46), l'impulsor d'aquesta secció va ser Josep Pla, que té gran ascendència sobre la revista. Aquest mateix any, Fuster hi publica una sèrie d'articles sota el títol “Postal de Valencia”, en la secció “De mediodía a medianoche”: “Verano entre Vinaroz y Guardamar” (*Destino*, 1.144, 11 de juliol de 1959, 28-29) i “Previsiones para el turismo” (*Destino*, 1.166, 12 de desembre de 1959, 32-33). Cal recordar que durant aquesta època Fuster, que havia rebut l'encàrrec el 1957, ja està preparant *El País Valenciano* i és ben probable, doncs, que la secció s'alimenti dels viatges i de les lectures que va fent per preparar el llibre.

La riquísima variedad de las tierras españolas exigía una cuidadosa atención y profundo afecto que comprendiera no sólo el dato pintoresco, sino la auténtica raíz histórica, social y espiritual de cada región y de cada ciudad. De ahí el éxito de estos volúmenes encomendados a los mejores escritores, y enriquecidos con mapas en color, planos y centenares de fotografías.⁷

En el context d'aquest article, i de cara a situar l'especificitat de l'aportació fusteriana a la col·lecció, resulta pertinent d'analitzar com enfoca cada autor la descripció del territori de la seva guia i l'empremta personal que hi aporta. És obvi, a més a més, que cal centrar l'anàlisi en les guies publicades amb anterioritat a *El País Valenciano*, que, sens dubte, poden haver influït en el procedir de Fuster.

Em sembla més que evident la importància primordial de la figura de Josep Pla en la concepció general de la col·lecció, potser més per la seva manera de fer que per una decisió premeditada de la gent de Destino. El seu tarannà intel·lectual i personal i el fet de ser un escriptor amb una gran autonomia —difícilment dirigible editorialment, vull dir— i amb un reconeixement ja tan gran com a autor de cròniques i de llibres de viatges —a banda de l'amistat personal amb l'editor Josep Vergés— deu haver-li donat una independència a l'hora d'acabar la redacció de les seves guies que pot haver repercutit en la forma amb què els editors tractaran també la resta d'autors. Així doncs, es determinaran uns criteris editorials que tindran com a base l'establiment d'una relativa llibertat de concepció textual per part dels autors que rebran l'encàrrec d'escriure sobre els seus territoris respectius.

La primera guia, més que un encàrrec editorial, devia respondre a l'impuls creatiu de Josep Pla, que escriu sobre el seu territori privatiu més estricte, la seva comarca. La primera edició de la guia de la Costa Brava (1941), que duu el títol *Costa Brava. Guia general y verídica*, té un format petit, en vuitè, completament diferent al que posteriorment esdevindrà el característic de la col·lecció. Així mateix, en aquesta edició el nombre de fotografies és pràcticament anecdòtic. A partir de la segona edició (1943), amb el títol *Guia de la Costa Brava*, les dimensions ja seran les definitives de la col·lecció i s'hi incorporarà un reportatge fotogràfic que resultarà força rellevant en el conjunt del llibre, a banda d'una sobrecoberta i una sèrie de mapes. Es veu que comencen a establir-se les bases del que serà la col·lecció, si més no, des del punt de vista formal.

Amb tot, encara no sembla que hi hagi una voluntat d'editar una col·lecció d'abast estatal, sinó més aviat una sèrie de llibres centrats en territoris d'interès turístic. Per això, la segona guia que apareix és *Guia de Mallorca, Menorca e Ibiza* (1950), també de Josep Pla. Aquestes dues primeres guies estan marcades, sens dubte, pel caràcter de l'autor, que, per exemple, mostrarà una gran predilecció per la descripció de paisatges humanitzats i per la incorporació de dades de navegació. Com a guies de territoris en què la costa té una gran presència, Pla hi aportarà una descripció de les costes respectives vistes també des del mar. Serà aquesta una visió molt particular que tindrà poca continuïtat en la resta de guies —i que no trobarem, certament, en *El País Valenciano*, però tampoc en la darrera de les guies planianes, *Cataluña* (1961), on el de Palafrugell, ja bastant més gran, es mostra, diguem-ne, una mica més passiu i canvia el punt de vista per oferir-nos la mar des de la costa, com després farà, molt més superficialment, Fuster. Així mateix, tindran un gran pes en les guies de Pla —ara sí, en

⁷ Aquest mateix text —i la llista de títols publicats corresponent— apareix en altres sobrecobertes, com ara, per exemple, en la de la segona edició d'*El País Vasco*. Més endavant, tanmateix, quan el nombre de guies augmentarà, seran els títols els que ocuparan tota la solapa i en desapareixerà el text esmentat. És el que ja trobarem, de fet, en la sobrecoberta d'*El País Valenciano*.

les tres, tot i que en diferents graus: *Cataluña* resulta una mica més asèptica—, d'una banda, les anècdotes personals i, de l'altra, la incorporació de tota una sèrie d'elements textuals procedents d'altres materials bibliogràfics, que Pla incorporarà de manera no gaire subtil.

Com a conclusió estilística general, podríem dir que Pla passa de l'expressió pràcticament telegràfica al lirisme extrem i quasibucòlic, d'una dada econòmica puntual a una descripció del paisatge carregada de colors matisats, de navegar les costes amb el detall de cada far, de cada roca i de cada vent a observar el paisatge amb una actitud gairebé passiva... I no sembla que li importi gaire si totes aquestes variacions donen a la seva dicció un to massa heterogeni. La dicció de Fuster, en canvi, és bastant més homogènia, més sòbria. Potser toca també part d'aquestes cordes, però la seva obertura de compàs estilístic no és tan ampla i per tant els contrastos —que també n'hi ha, òbviament— mai no resulten estridents.

El tercer llibre de la col·lecció serà *Guía de Barcelona* (1951), de Carles Soldevila. Es tracta d'una guia que se centra en una sola ciutat i està marcada, encara, per un interès clarament turístic. Així mateix, de la lectura dels elements promocionals, se'n desprèn que els responsables de Destino valoren profundament l'experiència de l'autor en la publicació de materials de prosa turística com un dels majors mèrits per a encomanar-li la tasca de preparar una guia per a la seva col·lecció. Des del punt de vista estilístic, serà l'elegància de l'escriptura de Soldevila el que dominarà aquesta guia. Serà, així mateix, una guia adreçada, bàsicament, a un públic autòcton, a un lector barceloní, malgrat que la presència del turista com a lector model es fa inevitable per la concepció genèrica textual mateixa. També l'aspecte humà, amb un capítol específic dedicat a descriure el caràcter i els costums dels barcelonins, resultarà ben significatiu.

La guia de Pío Baroja, *El País Vasco* (1953), marca el punt d'inflexió que em duu a concloure que és a partir d'aquest moment que Edicions Destino té la voluntat d'ampliar-ne l'abast fins a concebre el conjunt de llibres com una vertadera col·lecció que ha d'incloure tot l'Estat espanyol i no sols territoris caracteritzats principalment per presentar un interès turístic primordial. Confirma aquesta apreciació el fet, ja apuntat, que és aquesta guia la primera en què apareix el nom de la col·lecció i que, a més a més, s'elimina del títol l'expressió "Guía de". De manera una mica sorprenent, però —també ho he dit—, justament en la primera guia en què apareix explícitament el títol de la col·lecció com a "Guías de España" se'ns descriu un territori, Iparralde, que pertany administrativament a la República Francesa. Novament, l'autor marcarà el tarannà de la col·laboració. Un Pío Baroja que ja es troba en els darrers anys de vida aportarà una visió molt personal a la descripció d'un paisatge i d'un poble que es presenten com a singulars. Sobre aquesta descripció dominaran els records i les anècdotes de l'autor, centrats a descriure i reivindicar —amb certes pinzellades de nostàlgia per un temps passat que ja no pot tornar— els aspectes més típics del seu país, que van desapareixent amb la uniformització, gairebé necessària, que marca el progrés. Per això, en les seves descripcions sempre predomina el camp sobre la ciutat. En certa manera, el Fuster d'*El País Valencià* es posiciona en l'altre extrem. No és que no descriu el País Valencià fent referència també als elements tradicionals, sinó que el que trobarà a faltar, justament, serà el progrés necessari per a fer canviar determinats aspectes del país. Per exemple, posarà l'accent en l'escassa incidència al País Valencià de la revolució industrial. Per això, Alcoi en serà una excepció positiva. Presentant de manera sintètica l'oposició amb Baroja, el que per a Fuster és una agradable excepció, Alcoi, per a Baroja és una gran decepció, Bilbao.

Madrid (1954), de Juan Antonio Cabezas, és possiblement una de les guies que millor equilibri ofereix entre la informació aportada i el to literari. El de Cabezas és un text tremendament literari i amb una gran càrrega afectiva, però s'hi incorporen, alhora,

un nombre considerable de dades geomorfològiques puntuals, referències històriques, informacions toponímiques... Possiblement, entre tots els altres autors de la col·lecció, només en Fuster tornarem a trobar aquesta capacitat expressada d'una forma tan notable. Així mateix, i com a complement, molt en la línia que posteriorment mostrarà també Fuster, en *Madrid* trobem un gran nombre de referències erudites i literàries que no interfereixen perquè Cabezas compleixi a la perfecció la seva funció de cicerone. El que domina en la guia serà la descripció del Madrid del moment, una descripció que sempre estarà molt associada tant als llocs que cal visitar com a les persones que hi transiten. La sensació que Cabezas dóna en la seva guia és que les persones i els sentiments dominen els edificis i el monuments, i no a l'inrevés. Hi ha un element que marca una diferència clara entre Cabezas i Fuster: Cabezas, novel·lista, incorpora passatges narratius al seu text, com a estratègia de descripció de la ciutat. És una tècnica que no farà servir Fuster, un autor, com ell mateix reconeix, escassament dotat per al gènere narratiu i, menys encara, per a la ficció.

De les vuit guies publicades amb anterioritat a *El País Valencià* en la col·lecció "Guías de España", *Galicia* (1957), de Carlos Martínez-Barbeito, és, probablement, a la que més s'assembla la de Fuster, si més no, en l'estructura general. Comparteixen, per exemple, el fet d'incorporar una dedicatòria. Així mateix, la guia de Martínez-Barbeito comença, com començarà posteriorment la de Fuster, amb una àmplia "Introducció general", que serà, també com la de Fuster, una mena d'assaig sobre el país. Finalment, tant Martínez-Barbeito com Fuster fixaran vuit itineraris per recórrer els seus territoris respectius. Ara bé, si superem aquest aspecte estructural, les semblances comencen a diluir-se. Per exemple, Martínez-Barbeito planteja l'entrada al seu país en termes de contrast; Fuster, de manera antagònica, optarà per fer-ne palesa la continuïtat. A més a més, Martínez-Barbeito secciona la seva introducció en multitud d'apartats, molts amb una gran càrrega de tipisme. Totes dues característiques són del tot alienes a la praxi fusteriana. És remarcable també la diferència en el tractament que donen tots dos autors a la llengua pròpia. Finalment, des del punt de vista estilístic, la guia de Fuster és molt més literària —més d'autor— que la de Martínez-Barbeito.

Amb la publicació d'*Andalucía* (1958), de José María Pemán, Edicions Destino incorpora a la col·lecció un territori que, per a molts, sobretot per a molts estrangers, turistes o no, representa —o representava llavors— la part més essencial de l'Estat espanyol. Aquesta incorporació es presenta com una necessitat, com també semblava necessària la tria d'un autor clarament adepte al règim del general Franco, atès que els escollits fins a aquell moment podien resultar lleugerament sospitosos. De fet, la terminologia general que farà servir Pemán se situa completament dins els paràmetres que podríem esperar en un autor del règim. Amb tot, la guia de Pemán és, indubtablement, una de les més poètiques de la col·lecció. Novament, les característiques personals de l'autor dominaran sobre les laxes directrius editorials. Pemán estructurarà la seva guia sobre el poema "Canto a Andalucía", de Manuel Machado. A més a més, la presència de citacions literàries, fins i tot d'autocitacions de poemes propis, serà considerable.

3. La praxi fusteriana

Certament, quan Fuster es planteja la redacció d'*El País Valencià* té ben present els autors que l'han precedit en la col·lecció. La seva voluntat d'ajustar-se a les característiques de la col·lecció, de les quals ell mateix remarca el to merament literari que tenien, és una manera més de demostrar la seva professionalitat.

Com hem anat veient, les característiques del gènere "guia d'autor" que ha quedat fixat en la col·lecció "Guías de España" han permès que cada escriptor hagi pogut

decidir a què donava prioritat en la seva aportació. Podem concloure que entre el pol de la guia turística més tècnica i el pol del llibre de viatges, cada autor ha fet anar la seva obra cap als espais en què s'ha trobat més còmode. En conjunt, el que hi ha dominat ha estat l'hibridisme, amb més o menys tendència cap a la literaturització. En tots els casos, sens dubte, l'estil de cadascun dels autors, i no les pautes editorials, són les que han marcat el camí. La major part dels llibres de la col·lecció són, certament, bastant heterogenis, en el sentit que, d'acord amb el seu tarannà personal i amb els objectius de cada moment, l'autor ha insistit en la descripció, en la reflexió crítica, en l'anàlisi de dades econòmiques, en aspectes sociològics, en els records personals... És, segurament, el que fa que la col·lecció com a ens unitari resulti tan interessant.

La concepció de la col·lecció facilitarà que Joan Fuster —que no és precisament una persona molt atreta per l'experiència estrictament física de viatjar— pugui dur a terme una tasca de descripció del territori en la qual es trobi còmode. L'escriptura, i la reflexió que duu associada, és l'única forma que té una persona com ell de sentir plaer pel viatge; l'escriptura, la reflexió i, òbviament, la lectura, les lectures necessàries per a dur a terme aquesta tasca intel·lectual. Perquè conèixer i, sobretot, conèixer-se —la base de l'assaig fusterianer que el connecta més clarament amb Michel de Montaigne— seran el motor que impulsarà la seva praxi en *El País Valencià*, tot i que, en aquest cas, més que una coneixença personal, cercarà més aviat una coneixença col·lectiva, com a poble, associada a la construcció d'una identitat nacional.⁸ D'altra banda, Fuster se situa còmodament en el gènere, entre altres motius perquè la seva concepció del turisme com a fenomen social és bastant positiva, malgrat que en obres posteriors anirà matisant i relativitzant aquest optimisme.

El primer que plantejarà Fuster en *El País Valencià* serà una voluntat de trencar amb la idea general del “València, jardín de flores...”. Fuster no considera aquesta una percepció exageradament errònia de València, sinó que el que resulta clarament inconvenient, segons ell, és aplicar l'expressió al conjunt del territori. La confusió que tradicionalment s'ha donat es genera en l'ambigüïtat que aporta el topònim València pel fet que tant la ciutat com el regne reben el mateix nom —i també esdevé confús, per tant, el gentilici corresponent.

Amb tot, el que resulta més remarcable de la “Introducció general” d'*El País Valencià* és la clara connexió conceptual que s'estableix amb *Nosaltres, els valencians* i, de manera una mica més col·lateral, amb *Qüestió de noms*, obres que, a més a més, coincideixen amb *El País Valencià* en l'any de publicació. Hi ha una bona quantitat de punts de contacte, amb passatges pràcticament idèntics i la repetició d'algunes citacions i d'algunes dades. Podríem dir que la introducció d'*El País Valencià* és com l'*alter ego* de *Nosaltres, els valencians* però en versió, diguem-ne, més relaxada, més literària.

Pel que fa a la temàtica, les semblances entre aquestes dues obres fusterianes són difícilment rebatibles. La gran diferència, la trobarem en la modalització per raó de gènere. És la funció de cada text el que en marcarà la modalització discursiva. *Nosaltres, els valencians* és principalment un text programàtic, que parteix d'una anàlisi històrica i social del País Valencià i presenta, d'acord amb això, una dicció pròpia del discurs acadèmic, amb la terminologia emprada amb el rigor que hi pertoca. En canvi, *El País Valencià* és una “guia d'autor”, en què s'incorpora una descripció del territori i de la gent que l'habita amb un predomini de la funció estètica que decanta el text més

---

⁸ No podem passar per alt, en aquest context, que l'anàlisi de la construcció de la identitat —i de l'alteritat, com a correlat necessari— és un aspecte àmpliament estudiat en la bibliografia específica sobre comunicació turística (Baider, Burger i Goutsos 2004).

cap a la literatura del jo que no pas cap al manual acadèmic. En *El País Valencià* dominarà la voluntat d'amenitzar el text, d'aplicar-hi una expressió més literària. L'aspecte conceptual més notable, que planarà sobre la concepció de tots dos llibres, serà l'establiment de la catalanitat del País Valencià.

Pel que fa a la praxi descriptiva de Fuster, tal com havíem vist en Pla, el que hi dominarà serà la descripció del territori humanitzat. El paisatge estrictament natural tindrà poc de pes per a Fuster, fins i tot menys que en Pla, atès que deixarà de banda aspectes rellevants com és ara la descripció de la costa vista des del mar. La presència o l'absència de l'aigua, de l'aigua de reg, com a motor d'una agricultura que és la base econòmica d'un País Valencià eminentment rural, serà el que, ben sovint, marcarà les pautes descriptives de la guia.

Estilísticament, Fuster bastirà *El País Valencià* a partir d'una sèrie d'estratègies discursives que n'afavoriran la llegibilitat, que el convertiran en un text del tot amè. Hi ha al darrere una voluntat clara, i fins i tot declarada, de literaturització. Les estratègies sobre les quals Fuster fa gravitar aquesta concepció de la guia es basen, principalment, en un entramat de citacions que amenitzen la descripció i la doten d'una forta càrrega literària. Així mateix, el tractament dels aspectes tècnics relacionats amb l'art i l'arquitectura, d'una banda, i amb la informació econòmica, de l'altra, es resol seguint aquesta mateixa voluntat literaturitzadora o, si més no, amenitzadora. He analitzat amb més profunditat aquestes estratègies estilístiques en un article anterior i en la meua tesi doctoral (Grau 2014 i 2016).

Quant als referents literaris que l'autor incorpora al seu discurs, es detecta en *El País Valencià* una combinació de citacions que corresponen a dos grans blocs d'autors. D'una banda, els que podríem qualificar com a autors erudits —cronistes, naturalistes, geògrafs, historiadors, economistes...—, amb exemples com ara Antoni Josep Cabanilles, Gaspar Escolano, Ramon Muntaner o Elies Tormo; d'altra banda, els autors literaris, amb Vicent Blasco Ibáñez, Azorín i Gabriel Miró al capdavant de la nòmina, però als quals cal afegir de manera més puntual una llarga llista, des de Lope de Vega i Cervantes a Ausiàs Marc, Teodor Llorente o Paul Valéry. La balança es decantarà amb contundència cap a la segona tipologia, en una mostra més que els paràmetres genèrics en què Fuster vol situar la seva guia són els d'un text literari.

Com a conclusió general respecte al corpus de citacions, podem afirmar que Joan Fuster s'ajusta a les premisses de T. S. Eliot: els bons autors es fan presents gràcies al diàleg constant que estableixen amb la tradició, amb els clàssics. En el cas d'*El País Valencià*, la millor tradició —en l'àmbit local, que és el que exigeix el projecte editorial— està representada per tots aquells autors que l'han precedit en la descripció del territori valencià i és sobretot amb ells amb qui Fuster estableix el diàleg. Entre aquests escriptors, seran Blasco, Miró i Azorín —disposats en ordre creixent, d'acord amb la proximitat que presenten respecte a la seva pròpia dicció i l'impacte que tenen sobre el llibre—, els que li donaran un rendiment més gran.

La presència dels elements artístics (pintura, escultura, ceràmica...) i especialment arquitectònics resulta imprescindible en una obra com *El País Valencià*. La descripció del territori, dels monuments i de les expressions artístiques més representatives és fonamental en una guia turística i, òbviament, Fuster no defuig aquesta obligació. Tanmateix, la terminologia que aquest tipus de descripcions exigeix pot, ben sovint, resultar excessivament aspra per a un lector no expert. És per això que Fuster la farà servir sempre atraient el lector cap a l'espai assagístic en què se sent més còmode i tenint sempre present l'objectiu final d'aconseguir un text amè que faci que el lector el trobi atractiu. Per a assolir aquest objectiu, Fuster evita sempre la fredor tècnica i la sistematització monòtona en les descripcions. Lluny d'això, Fuster ofereix de

manera intencionada una variació en l'estructuració de la informació que acaba resultant un atractiu més de la seva dicció. L'altra cosa que afavoreix l'amenitat del text a l'hora de descriure aquests elements artístics és la incorporació de citacions literàries, ja assenyalada. Finalment, aplicarà uns processos de desterminologització —sinonímia, paràfrasis, adjectivació *humanitzadora*, ironia, atribució de comentaris apreciatius a altres emissors—, que facilitaran al lector la digestió d'un lèxic que, tot i ser l'ídoni per a aportar la major precisió, pot resultar excessivament distant, i antiliterari en un motlle genèric com el que Fuster vol establir. Recursos molt similars són els que aplicarà Fuster per rebaixar la duresa de la inevitable introducció de dades econòmiques en *El País Valencià*.

Finalment, respecte al lector model que té en ment Joan Fuster en *El País Valencià*, podem concloure que oscil·la entre un lector autòcton valencià i un lector foraster d'àmbit estatal, però no mai un lector estranger —una concepció, d'altra banda, que resulta la més habitual en el conjunt de la col·lecció “Guías de España”. Malgrat l'espai identitari de llengua i estirp catalana en què Fuster situa inequívocament el País Valencià en *El País Valencià*, la llengua de redacció i, sobretot, l'àmbit territorial de la col·lecció “Guías de España” són els que marcaran els paràmetres discursius associats a la recepció de l'obra. D'altra banda, des del punt de vista del registre lingüístic, el lector model de la guia és un lector culte però Fuster hi evita les pedanteries. El nivell de coneixements erudits que *exigeix* el llibre apareix, en certa manera, graduat, en un exercici extremadament brillant de control dels recursos intertextuals per part de Joan Fuster. *El País Valencià* presenta diferents nivells d'erudició en què cada lector pot trobar-se còmode. La mateixa sensació de versatilitat respecte al receptor ens dona la llengua emprada. L'espanyol de Fuster s'ajusta perfectament a les necessitats d'un lector mitjà, lleugerament culte, amb oscil·lacions entre moments d'un casticisme volgudament pretensios, que molt sovint resulta força divertit, i moments en què una fraseologia marcadament idiomàtica duu la seva dicció cap a un registre més planer i més elàstic.

4. Joan Fuster com a referent

Pel que fa a les guies publicades en la col·lecció “Guías de España” amb posterioritat a *El País Valencià*, crec que es pot afirmar que Josevicente Mateo pren la de Fuster com a model per a estructurar la seva: *Múrcia* (1971). La introducció del llibre presenta una divisió en cinc apartats pràcticament idèntica a la de Fuster: hi ha només una lleugera reordenació i la substitució d'un títol per un altre que té pràcticament el mateix significat. Com Fuster, Mateo recorre sovint a citacions literàries i comparteixen preferència per Azorín. Tots dos fan, però, un ús de les citacions subtilment moderat. Coincideixen, així mateix, en l'anàlisi de les realitats econòmiques respectives. És ben coneguda la tesi fusteriana —explicitada en *El País Valencià* i, sobretot, en *Nosaltres, els valencians*— que relaciona l'ancestral endarreriment de l'economia valenciana —amb els aspectes socials que això duu associat— amb l'escassa o nul·la repercussió que va tenir al País Valencià la revolució industrial i, per tant, la persistència d'una societat rural. Els arguments que ens dona Mateo respecte a *Múrcia* són pràcticament idèntics. Fins i tot coincideixen en un element tan paratextual i anecdòtic com la dedicatòria als seus pares.

Resulta una obvietat dir que, evidentment, Josevicente Mateo, seguint la característica essencial de la col·lecció “Guías de España”, impregnarà la seva de peculiaritats nascudes en els seus interessos i en les seves preferències —per exemple, el capítol que dedica a Jumella, la seva ciutat natal, i Iecla es titula “*Múrcia enològica y literaria*”, amb una clara referència a dues de les seves principals passions—, però crec

que això no invalida l'afirmació que Mateo va tenir ben present la guia de Fuster quan va redactar la seva. De fet, és ben probable que Joan Fuster —que havia impulsat la redacció d'*Alacant a part* (Barcelona, Aportació Catalana, 1966), un polèmic assaig en què Josevicente Mateo analitza la posició d'Alacant al País Valencià i que duu pròleg del suecà— intercedís amb els responsables d'Edicions Destino perquè es decidissin a encomanar a Mateo l'elaboració de *Murcia*.

És més, crec que no fóra agosarat afirmar que la dicció fusteriana ha marcat ben profundament algunes de les guies editades en anys posteriors, sia sobre el País Valencià sia sobre alguna part del territori. Potser el millor exemple en aquest sentit és la guia —ben recomanable, d'altra banda— que Joan Francesc Mira va escriure sobre la ciutat de València: *València. Guia particular* (Barcelona, Barcanova, 1992).

5. Conclusions

El que neix inicialment com una sèrie de guies orientades a mostrar i promocionar els territoris més turístics de l'Estat espanyol, s'acaba convertint en una col·lecció de “guies d'autor” que té la intenció de descriure el conjunt del territori espanyol, en què l'objectiu turístic pren més o menys pes, d'acord amb els interessos dels autors i la idiosincràsia del territori tractat. Potser molt marcada per les aportacions inicials de Josep Pla, s'hi estableix un espai de llibertat literària en què cada autor pot potenciar els aspectes que considera més oportuns. Entre el pol de la guia turística més tècnica i el pol del llibre de viatges, cada escriptor se situa en l'espai que li resulta més còmode, la qual cosa produeix un conjunt dominat per l'hibridisme, amb més o menys tendència cap a la literaturització i major o menor insistència en la descripció de paisatges i monuments, en l'aportació de dades econòmiques, en els aspectes demogràfics i socials, en els records personals...

Aquest context de llibertat creativa establerta per part dels editors afavoreix que l'aproximació de Fuster al gènere sigui molt literària. Com que l'escriptura de Fuster es modalitza bàsicament sota l'òptica de l'assaig, és l'assaig el que funciona com a atractor genèric principal en *El País Valencià*. D'acord amb això, Fuster aporta tots els seus coneixements i totes les seves virtuts com a escriptor per oferir al lector una obra totalment recognoscible que s'ajusta a l'encàrrec editorial i alhora es manté fidel al seu estil i a la seva ideologia.

El caràcter principalment literari que Fuster dóna a *El País Valencià* permet que en puguem fer una lectura actual sense grans entrebancs ni tenir la sensació que el text ha envellit de manera substancial, malgrat els més de cinquanta anys transcorreguts des que es va editar. Ans al contrari, el seu valor documental —la memòria d'una mirada perspicaç sobre el País Valencià de mitjan segle XX, ben inserida en la història— i els seus innegables mèrits literaris, en fan una peça clàssica que conserva, passats els anys, la vigència per a l'estudiós i fins i tot per al públic lector.

Obres citades

- Arroyo Ilera, F. "Geografía, literatura e ideología en la segunda mitad del siglo XX: las «Guías de España» de Ediciones Destino." *Estudios Geográficos* LXIX, 265 (2008): 417-452.
- Baider, F., M. Burger & D. Goutsos, eds. *La communication touristique. Approches discursives de l'identité et de l'altérité / Tourist Communication. Discursive Approaches to Identity and Otherness*. París: L'Harmattan, 2004.
- Baroja, P. *El País Vasco*. Barcelona: Destino, 1953.
- Bou, E. *La invenció de l'espai. Ciutat i viatge*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2013.
- Cabezas, J. A. *Madrid*. Barcelona: Destino, 1954.
- De la Torre, C. *Gran Canaria, Fuerteventura y Lanzarote*. Barcelona: Destino, 1966.
- Eliot, T. S. "Tradition and the Individual Talent." *The Egoist* VI, 4-5. Londres: The New Freewoman, 1919. 54-55 i 72-73. Disponible a Internet <<http://library.brown.edu/pdfs/130876199525004.pdf>> <<http://library.brown.edu/pdfs/1308762376978128.pdf>>
- Fuster, J. *Nosaltres, els valencians*. Barcelona: Edicions 62, 1962a.
- . *El País Valenciano*. Barcelona: Destino, 1962b.
- . *Qüestió de noms*. Barcelona: Aportació Catalana, 1962c.
- García-Romeral, C. *Diccionario bibliográfico de viajeros por España y Portugal*. Madrid: Ollero y Ramos, 2010.
- Geli, C. & J. M. Huertas. *Les tres vides de 'Destino'*. Barcelona: Diputació de Barcelona i Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1990.
- Gómez de la Serna, G. *Castilla la Nueva*. Barcelona: Destino, 1964.
- Grau, D. P. "La guía turística culta, un género híbrido entre la divulgación y el ensayo: Joan Fuster i *El País Valenciano*." *Cultura, lenguaje y representación / Culture, language and representation* 13. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2014. 29-49.
- . *'El País Valenciano' de Joan Fuster i la descripció del territori: producció textual, traducció i recontextualització*. Tesi doctoral inèdita. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2016.
- Lorén, S. *Aragón*. Barcelona: Destino, 1977.
- Maingueneau, D. *Le discours littéraire. Paratopie et scène de l'énonciation*. París: Armand Colin, 2004.
- Martínez-Barbeito, C. *Galicia*. Barcelona: Destino, 1957.
- Mateo, J. *Murcia*. Barcelona: Destino, 1971.
- Medio, D. *Asturias*. Barcelona: Destino, 1971.
- Pemán, J. M. *Andalucía*. Barcelona: Destino, 1958.
- Pla, J. *Costa Brava. Guía general y verídica*. Barcelona: Destino, 1941.
- . *Guía de la Costa Brava*. Barcelona: Destino, 1943
- . *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*. Barcelona: Destino, 1950
- . *Cataluña*. Barcelona: Destino, 1961
- Reyes Darias, A. *Tenerife, La Palma, La Gomera, El Hierro*. Barcelona: Destino, 1969.
- Ridruejo, D. (1973-1974). *Castilla la Vieja* 1. Barcelona: Destino, 1973.
- . *Castilla la Vieja* 2. Barcelona: Destino, 1974.
- Serrano, M. del M. *Las guías urbanas y los libros de viaje en la España del siglo XIX*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1993.
- Solaz, R. *Guía de las guías de Valencia (1700-1975)*. València: Ajuntament de València, 2002.
- Soldevila, C. *Guía de Barcelona*. Barcelona: Destino, 1951.